मधुच्छन्दा वैश्वामित्रः। १-३ अश्विनौ, ४-६ इन्द्रः, ७-९ विश्वेदेवाः, १०-१२ सरस्वती। गायत्री।

अश्विना यज्वरीरिषो द्रवत्पाणी शुभस्पती। पुरुभुजा चनस्यतम्॥ १ ॥००३ ॥०१

अश्वः प्राणस्य प्रतीको वेदे। अश्वी प्राणवशीकरणशक्तिः। श्वासप्रश्वासयोः आधारभूतप्राणापानवशीकरणशक्ती अश्विनौ। आधिभौतिके तु नक्षत्रदेवते। अश्विना- हे अश्विनौ। द्रवत्पाणी- वेगयुक्तहस्तौ वेगयुक्तकर्माणौ। शुभस्पती- शोभनस्य पालकौ। पुरुभुजा- आनन्दस्य मोदप्रमोदादिविविधप्रणालीरनुभवन्तौ। यज्वरीः- पूजादानसङ्गतिकरणसंबन्धीः। इषः- कामनाः। इष इच्छायाम्। चनस्यतम्- संमानयतम्। चायृ पूजानिशामनयोः ॥१॥

अश्विना पुरुदंससा नरा शवीरया धिया। धिष्ण्या वनतं गिरः॥ १.००३.०२

अश्विना- अश्विनौ। पुरुदंससा- बहुकर्माणौ। दंसशब्दः कर्मनामसु पठितः। नरा- नेतारौ। धिष्ण्या- धारणाशक्तिसंपन्नौ धारणाशक्तिगौ वा। शवीरया- सुगतिसंपन्नया। शु गतौ। धिया- धारणाशक्त्या। गिरः- अस्माकं मन्त्रजपान्। वनतम्- संभजतम् ॥२॥

दस्रा युवाकवः सुता नासत्या वृक्तबर्हिषः। आ यातं रुद्रवर्तनी॥ १ ॥००३ ॥०३

दस्रा- रोगाणामपक्षपयितारौ। प्राणापानवशीकरणशक्तिभ्यां रोगनाशः। युवाकवः- अस्मानारोग्येण योक्तारौ। यु मिश्रणे। नासत्या- सत्यौ सत्यप्रणेतारौ वा। एवमेव निरुक्ते। असत्यं तयोर्नास्तीति नासत्यौ। रुद्रवर्तनी- रुद्रमार्गौ। रुद्रः रुवन् द्रवतीति रुद्रः। रु शब्दे। द्रु गतौ। महारवेण द्रुतगतिर्भवतीत्यर्थः। द्रवच्छब्दः क्षिप्रनामसु पठितः। रुद्रो वेगदेवता। अवशस्थवेगवशीकरणशक्तिभूतः स्ववशस्थवेगो रुद्रः। वशीकृतवेगोऽवशीकृतवेगाच्च शक्तिसंपन्नो

Dr. Rangani

नियतः। उद्वेजितप्राणः उद्रिक्तप्राणो वा रुद्रः। अस्य प्राणस्य कार्यमेव लोकानां संहारे दृश्यते। रुद्रसमानवेगावित्यर्थः। अथवा रुद्रमार्गे आगच्छन्तौ। रुद्रमार्गः कः। रोगनिवारणमार्ग एव। रुद्रो भैषज्यदेवता च। रुदं रोगं द्रावयतीति रुद्रः। उद्वेजितप्राण इति कारणादेव भैषज्यदेवता। ननु उद्वेगेन रोगो वर्धते। कथं शमनमुक्तमत्रेति चेत्। सत्यम्। किन्तु यथा लोके मारिकाशमनार्थं मारिकादेवतैव प्रार्थ्यते यथा विघ्नशमनार्थं विनायक एव प्रार्थ्यते, एवं रोगशमनार्थं यस्तस्य क्रोधाद्रोगं ददाति स एव रुद्र उद्वेजितप्राणः प्रार्थ्यते मन्त्रेषु। अथवा वेगजरोगाणां शमनाय चिकित्सादिषु संवेग एवापेक्षितो यथा लोके दृश्यते अर्बुदरोगादीनां चिकित्सासु। एवं भिषग्भूतरुद्रस्य भैषज्यमार्गे अश्विनौ आगच्छत इति कारणात्तौ रुद्रवर्तनी। रुद्राख्यलक्ष्यप्रापकमार्गभूतावित्यर्थः। युवां चिद्धि ष्मावश्विनावनु द्यून्विरुद्रस्य प्रसवणस्य साताविति श्रुतेः। कथं प्राणापानेशनेन प्राणापानसमाधानेन वेगः साध्यत इति चेत् साध्यत एव। वशीकृतवेगः साध्यते। स वेगवान्वेगसमाहितात्मेति यथा। सुताः- रसा भवदर्थं सज्जीकृताः। वृत्तबर्हिषः- बर्हिराकाशः। अन्तरिक्षनामसु पठितत्वात्। बर्हिर्महत् महन्नामसु पठितत्वात्। विस्तृतचिदाकाशवर्तिनः। रसाः विस्तृताकाशानुभवसंपन्ना इत्यर्थः। तान् रसान् स्वीकर्तुं आ यातम्- आगच्छतम् ॥३॥

इन्द्रा याहि चित्रभानो सुता इमे त्वायवः। अण्वीभिस्तना पूतासः॥ १.००३.०४

इन्द्र- हे आत्मावरणवशीकारबल। चित्रभानो- असाधारणज्योतिःसंपन्न। आ याहि- आगच्छ। इमे आयवः- जीवनशक्तयः। सुताः- भवदर्थं अभिषुताः सज्जीकृताः। अण्वीभिः- सूक्ष्मभावनाभिः स्थितिनिबन्धिनीभिः। तना- नित्यम्। पूतासः- पवित्रिताः ॥४॥

इन्द्रा याहि धियेषितो विप्रजूतः सुतावतः। उप ब्रह्माणि वाघतः॥ १ ॥००३ ॥०५

Dr. Rangani

इन्द्र। धिया- धारणया। इषितः- प्रेरितः। विप्रजूतः- मेधाविप्रेरित इत्यर्थः। विप्रो मेधावी मेधाविनामसु पठितत्वात्। सुतावतः- अभिषुतरसवतः। वाघतः- ऋत्विजः स्तोतुः। ब्रह्माणि- अस्मद्वृद्धिकराणि ब्रह्मवर्चांसि मन्त्रान् वा। बृहि वृद्धौ शब्दे च। उप- उपैतुम्। आ याहि- आगच्छ ॥५॥

इन्द्रा या॑हि॒ तूतु॑जान॒ उप॒ ब्रह्मा॑णि हरिवः। सु॒ते द॑धिष्व न॒श्चनः॑॥ १ ॥००३ ॥०६

इन्द्र त्वं तूतुजानः- त्वरमाणः। हरिवः- आकर्षणशक्तिसंपन्न। हृञ् हरणे। ब्रह्माणि- मन्त्रान् ब्रह्मवर्चांसि वा। उप आ याहि- आगच्छ। सुते- रसनिष्पत्तौ। नः- अस्माकम्। चनः- संम्मानबुद्धिम्। दधिष्व- धारय ॥६॥

ओमा॑सश्चर्षणीधृतो॒ विश्वे॑ देवास॒ आ ग॑त। दा॒श्वांसो॑ दा॒शुषः॑ सु॒तम्॥ १.००३.०७

ओमासः- रक्षकाः। चर्षणीधृतः- प्रज्ञाधारकाः। विश्वे देवासः- सर्वे द्योतकाः। दाश्वांसः- दायकाः। दाशुषः- दातुः। सुतम्- अभिषुतं रसं प्रति। आगत- आगच्छत ॥७॥

विश्वे॑ दे॒वासो॑ अ॒प्तुरः॑ सु॒तमा ग॑न्त॒ तूर्ण॑यः। उ॒स्रा इ॑व॒ स्वस॑राणि॥ १.००३.०८

विश्वे देवासः- विश्वे देवाः। अप्तुरः- जगदाधारभूतशक्तिधाराश्रिताः। या आधारभूतशक्तिधाराः सन्ति ता आप इत्युच्यन्ते श्रुतौ। यथा तस्मिन्नपो मातरिश्वा दधाति इत्यादिषु। तास्त्वरयन्तीति अप्तुरः। तुर त्वरणे। तूर्णयः- वेगवन्तः। आ गन्त- आगच्छत। उस्राः- सूर्यरश्मयः। रश्मिनामसु पठितत्वात्। स्वसराणि- प्रभातकालं प्रति यथा आगच्छन्ति तथा। स्वसराणि अहः अहर्नामसु पठितत्वात्। सूर्य आत्मा श्रुतौ। सूर्यरश्मयः- चैतन्यरश्मयः। प्रभातकालः- ज्ञानोदयकालः ॥८॥

विश्वे॑ दे॒वासो॑ अ॒स्त्रिध॒ एहि॑मायासो अ॒द्रुहः॑। मेधं॑ जुषन्त॒ वह्न॑यः॥ १.००३.०९

Dr. Rangaji

विश्वे देवासः- विश्वे देवाः। अस्त्रिधः- अक्षयाः। एहिमायासः- सर्वतो व्याप्तप्रज्ञा इत्यर्थः। आ समन्तात् ईहते इति एहिः। ईह चेष्टायाम्। एहिः- प्रज्ञा। सर्वतो व्याप्तप्रज्ञा इत्यर्थः। अद्रुहः- द्रोहभावरहिताः। वह्नयः- वोढारः। मेधम्- अस्माकं मेधाम्। जुषन्त- भजत ॥९॥

पावका नः सरस्वती वाजेभिर्वाजिनीवती। यज्ञं वष्टु धियावसुः॥ १.००३.१०

पावका- शोधिका। सरस्वती- सरः प्रवाहः। तद्वती। अथवा सरः वाक्। वाङ् नामसु पठितत्वात्। तद्वती। सरस्वती- रसचोदयित्री शक्तिः। धियावसुः- धीरश्मियुक्ता। वसुशब्दो रश्मिनामसु पठितः। वाजिनीवती- बलवती। वाजेभिः- बलैः। वाजशब्दो बलनामसु पठितः। नो यज्ञम्- पूजां सङ्गतिकरणं दानम्। वष्टु- कामयताम् ॥१० ॥

चोदयित्री सूनृतानां चेतन्ती सुमतीनाम्। यज्ञं दधे सरस्वती॥ १ ॥००३ ॥११

सूनृतानाम्- प्रियसत्यवाचाम्। सुतरामप्रियमूनयतीति सून्। तदृतं चेति सूनृतम्। चोदयित्री- प्रेरयित्री। सुमतीनाम्- सर्वभूतहितचिन्तनानाम्। चेतन्ती- ज्ञापयित्री। यज्ञम्- पूजां सङ्गतिकरणं दानं वा। दधे- धारयति ॥११ ॥

महो अर्णः सरस्वती प्र चेतयति केतुना। धियो विश्वा वि राजति॥ १.००३.१२

सरस्वती । महो अर्णः- महान्तं समुद्रं । अयं समुद्रः सर्वेषां भावनानामाधारभूतं हृदयम्। अन्तः समुद्रे हृद्यन्तरायुषीति श्रुतेः। केतुना- प्रज्ञया। चेतयति- ज्ञापयति। विश्वा धियः- सर्वं ज्ञानम्। वि राजति- विशेषेण दीपयति ॥१२ ॥

Dr. Rangaji